Rudolf Dekker

'Schijnheilig atheïst'. Bernard Mandeville als pamflettist tijdens het Costerman-oproer in Rotterdam in 1690*

Gedurende de laatste halve eeuw is de Engelse schrijver van Nederlandse afkomst Bernard Mandeville (1670-1733) uitgegroeid tot één van de meest populaire schijvers uit de vroege 18e eeuw. Zijn naam wordt in één adem genoemd met die van Hume, Swift en Defoe, en hij wordt erkend als iemand die zowel Adam Smith als Voltaire beïnvloedde.[1] Zijn werken worden heruitgegeven en er verschenen de laatste jaren tientallen studies over hem.[2]

Deze groeiende populariteit is deels een gevolg van de herwaardering van het literaire genre dat Mandeville beoefende, de satire. Ook profiteert Mandeville van de aandacht die in de ideeëngeschiedenis is ontstaan voor wat minder bekende figuren. Het is waar dat zijn humoristische gedichten, dialogen en essays geen hoogstaande filosofische verhandelingen zijn, maar desondanks frappeert de inhoud. Zijn slogan 'private vices, public benefits' heeft Mandeville onsterfelijk gemaakt. Zij staat dan ook voor een hoogst originele visie op de economie. Gebreken als hebzucht, wellust, ijdelheid, spilzucht en zelfs misdadigheid worden door Mandeville, in tegenstelling tot eerdere auteurs, positief gewaardeerd, want zij stimuleren volgens hem de economie. De optelsom van particuliere zonden leidt daardoor ongewild tot een sterke samenleving. Deze moraal van de *Fabel van de bijen* maakte Mandeville tot een voorloper van het economisch liberalisme. Ook inzake onder meer religie verwoordde Mandeville een zeer tolerant standpunt. Voor de ethiek hield Mandeville's boodschap grote consequenties in. Hij rekende af met de gedachte van eerdere moralisten dat persoonlijke deugdzaamheid een voorwaarde was om een goed openbaar bestuurder te zijn.

De vraag is echter of we Mandeville letterlijk moeten nemen. De tendens van de laatste tijd is dat er een steeds gecompliceerder beeld van Mandeville's ideeën verrijst. Het is veel te simpel Mandeville te zien als een sarcastisch misantroop met een uiterst pessimistische kijk op het karakter van de mens. Zijn werken bevatten op vele plaatsen een dubbele bodem, waardoor zijn boodschap toch te rijmen is met de klassieke opvattingen over eer en deugd. Mandeville bediende zich mogelijk op veel plaatsen van een humoristisch stijlmiddel met een lange traditie, de omkering. Een recent biograaf spreekt daarom van 'the two Mandevilles', waarbij hij hem enerzijds omschrijft als 'a pious Christian, an ascetic, and an unusually austere moralist, who finds corruption even in apparently laudable or at least innocent activities', en anderzijds als 'a cynic, a scoffer of all virtue and religion ...'.[3]

Mandeville blijft voor moderne onderzoekers een raadsel. De titels van aan hem gewijde studies spreken boekdelen: *The ambivalence of Bernard Mandeville*, *Mandeville: Cynic or Fool*, en *Paradox and Society*.[4] Het Mandeville-onderzoek moet nog vele lacunes opvullen. Eén van de

---

* Deze tekst is een bewerking van een lezing gehouden voor het Historisch Genootschap Roterodamum op 16 oktober 1990. Een Engelse versie verscheen in *History of European Ideas*. Met dank aan Estelle Cohen, die mij het belang van Mandeville's deelname aan het oproer duidelijk maakte. Peter Altena dank ik voor zijn commentaar op de Engelse versie en de verwijzing naar de *Onpartydige gedachten*, die in de laatste alinea wordt geciteerd.

1 Zie bijvoorbeeld Peter Gay, *The Enlightenment. An interpretation* (2 dln.; London 1973) II, 15.

2 In zijn geboorteland bleef Mandeville echter onbekend, ondanks een pleidooi van J.R. Evenhuis en een vertaling van de 'Fabel van de Bijen'. Zie J.R. Evenhuis, 'Bernard de Mandeville (1670-1733). De sociaal-macchiavellist uit Rotterdam', *De gids* 145 (1982) 187-197; Bernard Mandeville, *Fabel van de bijen*, vert. Jean Schalekamp (Weesp 1985).

3 Hector Monro, *The ambivalence of Bernard Mandeville* (Oxford 1975) 1.

4 M.J. Scott-Taggert, 'Mandeville: Cynic or Fool', *Philosophical quarterly* 16 (1966) 221-32; Louis Schneider, *Paradox and society. The work of Bernard Mandeville* (New Brunswick-Oxford 1987).

grootste is de relatie tussen zijn ideeën en zijn persoonlijke leven. De achtergrond voor Mandeville's denken heeft men tot nu toe uitsluitend gezocht in literaire en filosofische invloeden, wijzend op onder anderen Montaigne, Hobbes en Bayle. Het ontbreken van een verband met zijn persoonlijk leven is verklaarbaar: tot op heden beschikken we slechts over een handvol feiten. De sociale context, zo belangrijk in de moderne ideeëngeschiedenis, ontbreekt volkomen. Dat geldt met name de mogelijke invloed van zijn Nederlandse achtergrond.[5] Over zijn leven voor zijn vestiging in Engeland rond 1698, en eigenlijk voor de publikatie van zijn eerste Engelse pamflet in 1704, is zo weinig bekend dat een beschrijving in biografieën hooguit twee bladzijden vult. Recent onderzoek in Nederland kan deze lacunes echter voor een deel vullen. Het blijkt dat Mandeville ook in zijn moedertaal literaire aspiraties had en er is zelfs een gedicht van hem bewaard gebleven. De sleutel voor een beter begrip blijkt inderdaad te liggen in zijn land van herkomst.

De familie Mandeville

De familieachtergrond is essentieel om Bernard Mandeville goed te kunnen plaatsen. In tegenstelling tot wat door Voltaire en latere schrijvers is verondersteld, hebben de Mandevilles, ondanks de klank van hun naam, geen enkele relatie met Frankrijk. De eerste voorvader van Mandeville die getraceerd kan worden, diens betovergrootvader Joannes, leefde rond 1580 in Leeuwarden.[6] Diens aldaar geboren zoon Michael, Bernards overgrootvader, schreef zich in 1595 als student medicijnen in aan de universiteit van Franeker.[7] In 1601 trouwde hij met Maria van de Rade, de dochter van een uit Antwerpen afkomstige typograaf en drukker, die zich in Franeker gevestigd had. In hetzelfde jaar werd hij in Nijmegen benoemd als stadsdokter en als rector van de Latijnse school. Een dergelijke combinatie van functies was in de 16e eeuw niet ongebruikelijk, Michael paste kennelijk nog in het humanistisch ideaal van de universele geleerde. Overigens gaf hij het rectorschap op in 1607, in ruil waarvoor zijn salaris als dokter werd verhoogd. Hij verwierf in 1617 het burgerrecht van de stad en werd het jaar daarop in de vroedschap opgenomen en benoemd tot schepen, functies die hij tot een jaar voor zijn dood zou blijven uitoefenen. Het echtpaar kreeg tien kinderen. Vier stierven onder de tien jaar, hoge kindersterfte was niet ongewoon in die tijd. De enige dochter trouwde met een advocaat voor het Hof van Utrecht. De vijf overige zoons gingen allen naar de universiteit. Vier studeerden te Franeker. De oudste studeerde theologie en rechten, – hij werd predikant -, de tweede rechten, de derde medicijnen, de vierde Latijn. De grootvader van Bernard, Immanuel, studeerde rechten te Leiden. Vermoedelijk werden de zoons door hun vader bewust over verschillende academische disciplines verdeeld, want dat was een vrij gebruikelijke opvoedkundige strategie. In 1635 en 1636 werd de familie slachtoffer van de pestepidemie in Nijmegen, de ouders en hun tweede zoon stierven. Immanuel Mandeville werd in de opengevallen functie van zijn vader benoemd. Behalve dat werd

5 M. Goldsmith zal hierover een artikel in *Dutch Crossing* publiceren onder de titel 'Bernard Mandeville and the virtues of the Dutch'.

6 Van de familie Mandeville bestaat thans een goede genealogie: P.A. Christiaans, 'De Mandeville', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 33 (1979) 118-125. Voor de genealogie van de moeder van Mandeville, de familie Verhaar, blijven we aangewezen op F.B. Kaye, *The fable of the bees* (Oxford 1924) II, 382-385.

7 Over de Mandevilles als stadsdoktoren van Nijmegen, zie: H.D.J. van Schevichaven, 'De genees- en heelkunst in Oud-Nijmegen', in: Idem, *Penschetsen uit Nijmegen's verleden. Tweede bundel* (Nijmegen 1901) 234-248; L.J. Rogier, 'Uit de geschiedenis van de beoefening der geneeskunde, inzonderheid te Nijmegen', *Numaga* 7 (1960) 160-163.

hij ook inspecteur van de Latijnse school. Hij zette dus de traditie van universele geleerdheid voort. In 1656 werd hij tot professor benoemd op de overigens weinig vooraanstaande hogeschool van de stad, die slechts tot 1679 functioneerde. Hij overleed in 1660. Hij en zijn vrouw hadden elf kinderen, waarvan er vier niet ouder werden dan vier jaar en twee na hun doop uit de bronnen verdwijnen en vermoedelijk ook jong overleden zijn. Een zoon, Wolter, studeerde medicijnen in Leiden en volgde in 1661 zijn vader op als stadsgeneesheer en professor. Twee andere zonen gingen niet naar een universiteit, één maakte carrière in het staatse leger, de ander werd opperchirurgijn van de VOC.

De vierde zoon, Michael, de vader van Bernard, werd geboren in Nijmegen in 1639. In 1666 ging hij in Leiden rechten studeren. Kennelijk bekwaamde hij zich ook in de medicijnen, want nog in hetzelfde jaar werd hij benoemd tot pestdokter in Nijmegen.[8] Twee jaar later vestigde hij zich als medicus te Rotterdam.[9] Hij werd er benoemd tot stadsgeneesheer en gasthuismeester. Ook werd hij in 1681, 1684 en 1685 benoemd in de schepenbank van Schieland, een rechtsgebied dat door de stad was aangekocht. Het was een betrekkelijk lage rechterlijke functie, maar in elk geval kwam zijn juridische studie hem hier te stade. Verder verwierf hij in de jaren 1673-1675 en 1686-1690 de rang van luitenant in de schutterij. Onder kolonel en kapitein was dit de hoogste rang. Dat hij een bloeiende praktijk had blijkt uit de vele malen dat zijn naam vermeld staat bij de doodschulden van overledenen.[10] Hij trouwde te Beek, een dorp vlakbij Nijmegen, in 1667 met Judith Verhaar, wier vader kapitein ter zee was, in dienst van de Admiraliteit van Rotterdam. Het echtpaar kreeg vier kinderen. Van twee is niets anders dan een doopaantekening bewaard, vermoedelijk stierven zij jong. Van een dochter, geboren in 1684, weten we slechts dat ze in 1709 in het huwelijk trad. Alleen zoon Bernard, geboren in Rotterdam in 1670, volgde de voetsporen van zijn vader en grootvader. Hij ging als zestienjarige studeren in Leiden en promoveerde in maart 1689 in de filosofie. Daarna verbleef hij enige tijd in zijn ouderlijk huis. Bij de opzienbarende gebeurtenissen die in het najaar van 1690 in Rotterdam plaatsvonden zouden zowel hij als zijn vader nauw betrokken zijn. We zullen hierna zien hoezeer deze gebeurtenissen een stempel op de jonge Mandeville hebben gedrukt.

De Mandevilles waren een familie, waarvan de zoons gedurende vier generaties als regel een universitaire studie volgden, of het nu rechten, medicijnen of een andere studie was. Ze kwamen terecht in beroepen als *doctor medicinae,* predikant, advocaat, beroepen die globaal dezelfde status met zich meebrachten.[11] De dochters trouwden als regel met mannen in dezelfde beroepsgroep. De beoefenaren van dergelijke beroepen waren doorgaans afkomstig uit de bovenste laag van de middenstand. Hun status was geringer dan die van adel en burgerlijk patriciaat, hun financiële positie veel bescheidener dan die van grote kooplieden en hoge ambtenaren. Toch kon een academische opleiding een goede opstap zijn naar verdere statusverwerving. Voor een *doctor medicinae* waren de ambten van stadsgeneesheer en een professoraat statusverhogend, en in dat opzicht waren de directe voorvaderen van Bernard Mandeville zeker succesvol. Het bekleden van overheidsambten, die niet rechtstreeks aan

8 GA Nijmegen, Oud Stads Archief (OSA), Resolutie vroedschap d.d. 3 augustus 1666. Het besluit werd genomen 'Op requeste van Michael Mandeville der medicinen doctor versoeckende tot pestdoctor op een redelijck tractement te mogen werden geadmitteert'.

9 Het eerste spoor van Mandeville in de Rotterdamse archieven is het testament d.d. 6 september 1668 (GA Rotterdam, Notarieel Archief 1037/156).

10 Zie de indices op het Notarieel Archief van Rotterdam en die op de weeskamerregisters.

11 Willem Frijhoff, 'Non satis dignitatis...Over de maatschappelijke status van geneeskundigen tijdens de Republiek', *Tijdschrift voor geschiedenis* 96 (1983) 379-407. De familie Mandeville wordt genoemd op p. 391, noot 41.

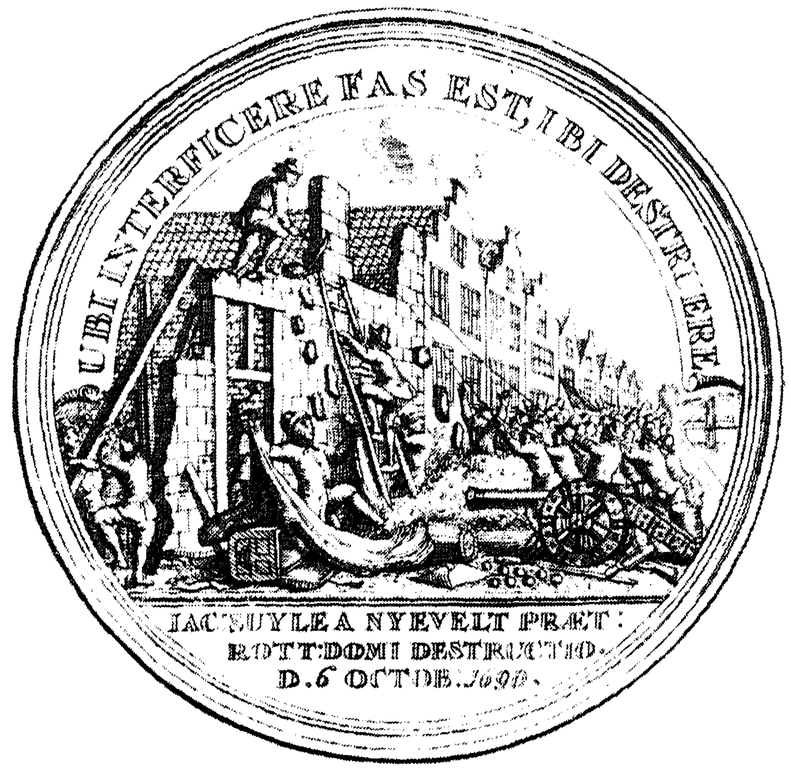

Afb. 1a en b. Penning door Johannes Smeltzing, uit: G. van Loon, *Beschrijving van Nederlandsche historiepenningen* (4 dln.; 's-Gravenhage 1723-41) III, 508.

het beroep gebonden waren, was van nog groter belang, zoals het verwerven van een zetel in de vroedschap van een stad, het lidmaatschap van een schepenbank of een officiersrang in de schutterij. Het voorbeeld bij uitstek van een succesvol doctor in deze tijd was Nicolaes Tulp, die het bracht tot vroedschap, schepen en burgemeester van Amsterdam.[12] Dat zulke ambten profijtelijk waren wisten de Mandevilles, en Bernards grootvader profiteerde van zijn vroedschapsplaats bijvoorbeeld door twee zoons op kosten van de stad te laten studeren. Het waren vermoedelijk ook politieke overwegingen waarom hij als doopgetuigen voor zijn kinderen meermaals een burgemeester, een schepen en de stadssecretaris liet opdraven, wat wijst op een bewust streven naar sociale stijging. Ook Bernards vader liet twee van zijn kinderen dopen door iemand die het later tot lid van de Rotterdamse vroedschap bracht.

Het Costermanoproer

Op 17 september en 5 oktober 1690 vonden in Rotterdam gebeurtenissen plaats die het leven van vader en zoon Mandeville diepgaand zouden beïnvloeden: gewelddadigheden die de geschiedenis zijn ingegaan als het 'Costermanoproer'. De aanleiding had enige weken eerder plaatsgevonden. Pachtersbedienden hadden enkele mannen betrapt met een vaatje wijn waarover geen accijns was betaald. Bij de vechtpartij die volgde, werd een pachtersbediende doodgestoken. Onderzoek wees uit dat het geen gewone smokkelaars waren, maar eerzame burgerschutters, die tijdens hun nachtwacht een verversing hadden gehaald. Eén van hen, Cornelis Costerman, werd gearresteerd. Hij bekende de fatale steek te hebben toegebracht. De baljuw van de stad, Jacob van Zuijlen van Nievelt, eiste de doodstraf. De schepenbank bevestigde deze straf, die op 16 september in het openbaar zou worden voltrokken.

Het vonnis riep veel weerstand op. De doodstraf werd in de Republiek weliswaar regelma-

12 Johan E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (2 dln.; Amsterdam 1963) I, 348-351.

tig toegepast, maar dat doorgaans uitsluitend op lieden uit de lagere klassen. Dat een burger zo'n strenge straf kreeg, zelfs als het een ernstige misdaad gold, was ongebruikelijk. Zijn burgerrecht zorgde er in dit geval slechts voor dat Costerman niet aan de galg kwam, maar met het zwaard werd terechtgesteld. Ook de overtreding die tot het gevecht had geleid, werd Costerman niet zwaar aangerekend. Belastingontduiking was wijdverbreid en de toenemende belastingdruk leidde aan het eind van de 17e eeuw in verschillende plaatsen tot rellen en oproeren, ondermeer in Haarlem in 1690 en Amsterdam in 1696.[13] Veel belastingen waren door de overheid verpacht. Degeen die het meest bood tijdens een openbare verkoping, verwierf het recht een belasting te innen. Alles wat hij meer binnenhaalde dan de pachtsom was zijn winst. Deze belastingpachters en hun bedienden waren alom gehaat. Bovendien kwamen er ook geruchten in omloop dat Costerman onschuldig was en dat de baljuw de gratie, die door de stadhouder was verleend, had genegeerd.

Op de dag van de terechtstelling nam de spanning in de stad aanzienlijk toe. Het feit dat de beul zo zenuwachtig was dat hij wel vijf keer moest slaan voordat hij het hoofd van de romp wist te scheiden, droeg daartoe bij. Zulke onhandigheid leidde wel vaker tot rellen bij een terechtstelling. De spanning ontlaadde zich pas de volgende avond, toen een menigte bijeen kwam voor het huis van de pachter van de wijnaccijns. De stedelijke overheid had niet veel middelen om een oproerige menigte in te tomen. Een politieapparaat was er niet, behalve enkele schoutsdienaren. De ordehandhaving was een zaak van de schutterij, bestaande uit de mannelijke burgerij van de stad. Erg effectief was het optreden van de schutterij niet. Bij andere oproeren tegen pachters waren de schutters ook vaak laks in hun optreden, het waren geen personen voor wie men graag in het geweer kwam. In dit geval was de aanleiding bovendien de terechtstelling van een mede-schutter, wat het animo niet vergroot kan hebben. De menigte kreeg dus vrij spel en plunderde het huis in enkele uren totaal. De huisplundering was in de 17e eeuw de traditionele vorm die een oproer aannam.

Na de plundering keerde de rust terug. De stedelijke overheid nam geen verdere maatregelen. Maar het nieuws had nog dezelfde dag het regeringcentrum Den Haag bereikt. De Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland zonden een onderzoekscommissie en soldaten naar de stad. Een dergelijke inmenging van de provinciale overheid in stedelijke aangelegenheden leidde altijd tot conflicten. Zoals gebruikelijk in de Republiek kwam er een compromis uit de bus. Behalve de commissie werd slechts een deel van de soldaten in de stad toegelaten.

Niet iedereen vond dat Costerman met de plundering van het pachtershuis voldoende gewroken was. Er verschenen pamfletten waarin werd opgeroepen ook met de baljuw af te rekenen. Baljuw Van Zuijlen van Nievelt was toch al een gehate figuur, zowel onder het gewone volk als onder de regenten van de stad. Allerlei oude grieven kwamen naar boven. De voornaamste was wel dat hij zijn ambt had misbruikt. Hij zou mensen hebben afgeperst onder bedreiging hen strafrechtelijk te vervolgen en hij zou boetes in eigen zak hebben gestoken.[14] In de vroege ochtend van 5 oktober was er een pamflet aan de Beurs aangeplakt, waarin de baljuw werd uitgemaakt voor 'schijnheilig atheïst' en andere lelijke dingen. In de laat-

13 R.M. Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982); Idem, 'Het Kostermanoproer in 1690, complot of spontane beweging?', *Rotterdams jaarboekje* (1981) 192-207.

14 Dat een schout of baljuw bekostigd werd met een deel van de opbrengst van de boetes was overigens gebruikelijk. Zie L. Hovy, 'Schikking in strafzaken in Holland tijdens de Republiek', in: *Scrinium et scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan professor dr. J.L. van der Gouw* (Groningen 1980) 413-430. Zie ook: R.M. Dekker, 'Corruptie en ambtelijke ethiek in historisch perspectief', *De gids* 194 (1986) 116-121.

ste regels werd opgeroepen de man 'de voet te lichten'. De Rotterdammers dromden te samen om het te lezen. Ook de majoor van de landssoldaten en een zoon van Van Zuijlen gingen het paskwil lezen, volgens de later afgelegde verklaring van de eerste. De majoor noemde het een 'godtloos pasquil', de reactie van Van Zuijlen jr was 'Ick bidde, siet dat lezen eens aen, sulcke duijvelse dingen worden aengeplackt, dat comt uijt het gepeupel niet voort, maer uijt andere menschen'. De majoor wist Van Zuijlen jr veiligheidshalve naar een nabij koffiehuis te loodsen.[15] Schoutsdienaren werd door omstanders belet het pamflet af te scheuren. Achteraf wezen tijdgenoten dit pamflet aan als 'de trompet van allarm'. Nog dezelfde middag laaide het geweld op, ditmaal heftiger dan tevoren. Een menigte kwam bijeen voor het huis van de baljuw. De deelnemers maakten zich meester van een kanon en schoten de deur aan spaanders. Nadat vervolgens de huisraad kort en klein was geslagen, werd zelfs de gevel omvergehaald. De baljuw was inmiddels zijn huis ontvlucht met de soldaten die tevergeefs hadden getracht de menigte af te weren. De triomf van de oproerlingen was totaal, want een dag later werd Van Zuijlen door het stadsbestuur uit zijn ambt ontheven. Hoe juichend de stemming onder de Rotterdamse burgerij was, blijkt uit het feit dat een stempelsnijder er brood in zag een gedenkpenning in goud en zilver te slaan met als opschrift 'Ubi interficere fas est, ibi destruere' (Waar het geoorloofd is te moorden is het ook geoorloofd te verwoesten). De ene zijde van de penning toont het afgehouwen hoofd van Costerman, de andere het verwoesten van het huis van de baljuw.[16] Bovendien liet een andere ondernemer het oproer afbeelden op chine-de-commande porselein. Dat was een hele investering, want het dessin moest naar China worden gezonden en het porselein vandaar geïmporteerd worden. Toch vonden de bordjes en kopjes grif aftrek. Wel vaker werden oproeren in prenten vastgelegd, maar deze verbeeldingen van het oproer waren uniek in de Republiek en bevestigen de betrokkenheid van de hoogste lagen van de Rotterdamse burgerij.

Vader en zoon Mandeville als oproerstokers

Het Costermanoproer heeft een omvangrijke schriftelijke neerslag gevonden. Naast berichten in de pers berusten in de archieven enkele strekkende meters rapporten, verhoren, getuigenverklaringen, vonnissen, brieven, enzovoorts. Michael en Bernard Mandeville worden op verschillende plaatsen genoemd. Het meest belastend is de verklaring van een echtpaar dat Bernard Mandeville algemeen bekend stond als de auteur van het paskwil dat op 5 oktober de gemoederen in beweging had gebracht dat van de 'Schijnheilig atheïst'. Ze zeiden dat hij 'abzoluijt gehouden wert voor den autheur van het bovengenoemde pasquil'.[17] Een andere getuige bevestigde dit met de woorden: 'De zoon van doctor Mandeville, die heeft het pasquil gemaak dat 's nachts was aangeplakt'.[18]

Er zijn meer getuigenissen die in dezelfde richting wijzen. Verschillende mensen vertelden dat de tegenstanders van Van Zuijlen bijeenkwamen ten huize van oud-burgemeester

15 Algemeen Rijksarchief Den Haag (ARA), Hof van Holland (HH) 5984, f° 79.

16 A.O. van Kerkwijk, 'De Costermanpenning', *Oude kunst* 1 (1915/6) 159-163.

17 GA Rotterdam, OSA 1151. De getuigen waren Cornelis Waers en zijn vrouw. De verklaring bevindt zich bij het dossier van de onderzoekscommissie van Willem III.

18 ARA Den Haag, Archief Hoge Raad van Holland en Zeeland, 'Crimineele papieren rakende den bailluw Zuijlen van Nieveld te Rotterdam 1690', Portefeuille A 3, no. 129. Anonieme brief aan de fiscaal Ruijsch. Geciteerd in G. Mees, 'Het Rotterdamsche oproer van 1690', *Verhandelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde* (1869) 11-121, aldaar 107. De betreffende brief kon niet worden teruggevonden.

Afb. 2. Bordje met afbeelding van het oproer. Museum Boymans-van Beuningen.

Pieter de Meij. Diens toenmalige dienstmeid verklaarde later dat het gezelschap doorgaans 's avonds bijeen kwam. Men was zo druk bezig dat op haar aankondiging dat het eten klaar was, De Meij zei 'Hier is geen tijd van eten, maar van te schrijven van Jaap van Zuijlen'. Ze wist zeker dat het gedicht de 'Schijnheilig atheïst' hier was gemaakt. Onder de aanwezigen had ze dokter Mandeville met zijn zoon herkend. De gedichten werden op grote schaal overgeschreven en een vrouw, Anna de Naaister, deelde ze uit in de stad. Zijzelf had al vier dagen voor de plundering enkele van de paskwillen gehoord of gelezen.[19] Volgens het eerder genoemde echtpaar zou vader Mandeville in het openbaar hebben aangekondigd dat er nog fellere pamfletten dan dat van de 'Schijnheilig atheïst' op komst waren.

De beschuldigingen tegen de oude Mandeville gingen trouwens nog verder. Hij zou zich op 5 oktober onder de oproerlingen hebben bevonden en ook daar had hij zich publiekelijk op laten voorstaan. Misschien besefte hij later dat dat onverstandig was, want dat zou verklaren waarom hij op 23 november met elf van zijn schutters naar een notaris ging om een verklaring te laten vastleggen. De schutters verklaarden dat ze getrouwelijk in de wapenen waren gekomen en dat een aantal van hen tot vijf uur 's ochtends bij openbare gebouwen had gewaakt.[20] Wilde Michael Mandeville zich aldus van een alibi voorzien?

Als Mandeville de auteur was van 'Schijnheilig atheïst' dan sluit zijn Nederlandse werk in elk geval goed aan bij zijn latere werken. Zijn eerste Engelse publikaties behoren tot hetzelfde genre van het satirische gedicht, ze werden eveneens als goedkoop pamflet uitgegeven en verschenen eveneens anoniem. Ook in de enige persoonlijke getuigenis over Mandeville, de ontmoeting op latere leeftijd die Benjamin Franklin heeft beschreven, herkennen we de jonge Bernard. Franklin trof Mandeville in een herberg waar deze, grappenmakend, de ziel

19 GA Rotterdam, OSA 1151, verklaring d.d. 6 mei 1691, afgelegd voor de commissie van Willem III.

20 GA Rotterdam, Notarieel Archief 1206 f. 115, akte d.d. 23 november 1690. Mandeville behoorde overigens niet tot het groepje dat expliciet zei tot vijf uur te hebben gewaakt.

was van een regelmatig bijeenkomend clubje gelijkgestemden, dus ongeveer zoals we ons het gezelschap ten huize van De Meij moeten voorstellen.[21]

Hoewel slechts één exemplaar bewaard is gebleven, was de 'Schijnheilig atheïst' in een grote oplage gedrukt. De drukker werd achteraf geïdentificeerd als Johannes Borstius, een bekend drukker, uitgever en boekhandelaar. Twee getuigen hadden hem het pamflet zien aanplakken. Volgens andere getuigen behoorde hij tot het gezelschap dat bij burgemeester De Mey over de vloer kwam. Interessant zijn ook de opmerkingen van Ericus Walten, een Rotterdams publicist en tijdgenoot. Deze schreef enkele beschouwingen over het oproer waarin hij probeerde aan te tonen dat het ontstaan was op instigatie van een factie binnen het regentenpatriciaat. Tijdens een gesprek met zijn drukker – kennelijk Borstius – , zo schrijft Walten, vertelde hij

> mij niet alleen openhertig, en bij sijn neus neer, dat hij aldereerst hadde gedrukt het bekende pasquil, beginnende 'Schijnheylig Atheïst' (hetwelk de trompet van allarm was...), en dat het hem te drukken was gegeven van personen dewelke dependeerende waren van eenige regenten der stad Rotterdam, die hij ook seekerlijk geloofde dat daarvan wisten...'.[22]

Mandeville's 'trompet van allarm' luidde als volgt:

> Ter eeren van JACOB ZUYLEN van NIEVELT, Officier van Rotterdam.
>
> Schijnheyligh Atheïst, Liefhebbent hoere vel,
> Geltsughtigh dwingelandt, uytbroedsel van de Hel,
> Verstoorder van de rust, bederver der gemeente,
> Die Weeuw noch Wees ontsiet, maer suigt uit haer gebeente,
> Het merg en levens Sap, op dat het lichaem droogt,
> Dit is het rechte wit, dat gij O schellem beoogt,
> Gedenckt u val genaekt, gij sult haest straf ontfangen
> Voor al u boos bedrijf, zijt waerdigh op gehangen
> Aen d'alderhoogste Galg, voor alle man ten toon
> Gij in het mid', o Guyt: aan yder zijd een Soon
> Wat wonder dat het recht, des Hemels komt ontwaken
> Om dat gy 'tReght verkracht, gerechtigheyt doet schaken
> Het heyl gy derven moet, soo gy u niet bekeert
> Daerom dees boosheyt staekt, eer dat gy wert begeert
> Van d'onderaertsche Poel, om eeuwig daer te branden.
> Want al sulck helsgespuys, dat moet daer seker landen.
> O Burger Vaderen ligt dees Schelm de voet,
> Eer dat het iemant van u kinderen self doet.[23]

21 B. Franklin, 'Autobiography', in: *Works*, ed. J. Bigelow (New York 1904) I, 92.

22 Ericus Walten, *Remonstrantie* (z.p. z.j. [1692?]). Zie: W.P.C. Knuttel, 'Ericus Walten', *Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* (1900) 345-455. Volgens Knuttel schreef Walten zijn stukken op instigatie van de burgemeester Bartholomeus van de Velde. De positie van Van de Velde is onduidelijk, mogelijk voer hij een middenkoers. De stukken van Walten hadden de bedoeling aan te tonen dat een regentenfactie het oproer had georganiseerd, maar ze waren evenmin positief ten opzichte van Van Zuijlen. In 1692 werd Van de Velde uit de vroedschap gezet.

Ter eeren van JACOB ZUYLEN
van NIEVELT,
Officier van Rotterdam.

SChijnheylig Atheiſt, Liefhebbent hoere vel,
Geldſuchtigh dwingeland, uytbroedſel van de Hel,
Verſtoorder van de ruſt, bederver der gemeente,
Die Weeuw noch Wees ontſiet, maer ſuigt uit haar gebeente,
Het merg en levens Sap, op dat het lichaem droogt,
Dit is het rechte wit, dat gy O ſchellem beoogt,
Gedenckt u val genaekt, gy ſult haeſt ſtraf ontfangen
Voor al u boos bedrijf, zijt waerdigh op gehangen
Aan d'alderhoogſte Galg, voor alle man ten toon
Gy in het mid', o Guyt: aan yder zijd een Soon
Wat wonder dat het recht, des Hemels komt ontwaken
Om dat gy 'tRecht verkracht, gerechtigheyt doet ſchaken
Het heyl gy derven moet, ſoo gy u niet bekeert
Daerom dees boosheyt ſtaekt, eer dat gy wert begeert
Van d'onder aertſche Poel, om eeuwig daer te branden
Want al ſulck helsgeſpuys, dat moet daer ſeker landen.
O Burger Vaderen ligt dees Schelm de voet,
Eer dat het iemand van u kinderen ſelf doet.

Afb. 3. Gedrukte versie van 'Schijnheylig Atheïst'. GA Rotterdam, Bib. XII F 40.

Het 'Schijnheilig atheïst' was niet het enige schimpdicht dat in oktober 1690 verspreid werd. Er zijn er in totaal zo'n dertig verschillende overgeleverd, deels gedrukt, deels in handschrift. Sommige auteurs verraden hun ontwikkeling door Latijnse motto's. Zij moeten afkomstig zijn geweest uit de kleine kring van de Rotterdamse elite. Daartegenover staan meer volkse liedjes, zoals 'Een nieuw kluchtig lied van het leven en bedrijf van Jacob van Zuijlen', een straatlied dat gezongen moest worden op een algemeen bekende wijs ('De schele van Delft'). Ook uiterlijk verschilden de pamfletten, die voor het volk waren gedrukt in ouderwetse gothische drukletters, de andere in modern romeins schrift.

Deze pamfletten zijn slechts voor een klein deel opgenomen in de grote pamflettenverzamelingen, zoals die van de Koninklijke Bibliotheek. De meeste zijn te vinden in de dossiers die door de rechterlijke macht zijn aangelegd. De grootste verzameling werd echter aangelegd door het slachtoffer zelf, baljuw Van Zuijlen van Nievelt. Vermoedelijk niet voor zijn amusement, maar als ammunitie tegen zijn tegenstanders. Deze collectie bevindt zich thans in het familiearchief.

Van 'Schijnheilig atheïst' bestaan drie contemporaine afschriften in handschrift en een gedrukte versie. De laatste is een quarto vel, waarop het is gecombineerd met een achtregelig gedicht, getiteld 'Op de doot van Kornelis Kosterman'. In de in handschrift overgeleverde versie komt deze combinatie niet voor, de getuigen vermelden evenmin iets over deze combinatie. Mogelijk is het niet de eerste gedrukte versie, maar een latere. Van andere gedichten weten we dat ze in verschillende edities zijn gedrukt.

Ten slotte kreeg het gedicht korte tijd later een nog veel grotere en zelfs landelijke verspreiding. Het werd integraal opgenomen in de *Europische Mercurius*, een maandelijks nieuwsoverzicht. In het uitvoerige bericht over het Costermanoproer werden vier schimpgedichten volledig afgedrukt. Volgens de schrijver van het artikel was dat van de 'Schijnheilig atheïst' niet eens het 'bitterste', dat was een gedicht dat als 'de echo' bekend kwam te staan, één van de weinige waarin een andere naam dan alleen die van Van Zuijlen viel, namelijk die van de schepen Johan Steenlack, in de hier afgedrukte versie alleen met initialen aangeduid.[24]

23 GA Rotterdam, Bib. XII F 40 (gedrukt vel); teksten in handschrift: GA Rotterdam, OSA 1931; ARA II, Collectie Van Zuijlen van Nievelt (109) 27, no. 448.

24 *Europische Mercurius* (1690) 79-91.

Interpretatie en vergelijking

De achttien regels van Mandeville's gedicht vormen een korte, maar krachtige aanklacht tegen baljuw Van Zuijlen van Nievelt. Opmerkelijk is dat de aanleiding voor de volkswoede, de terechtstelling van Costerman, ongenoemd blijft. De actie tegen de baljuw was inmiddels een doel op zichzelf geworden.

Het 'Schijnheilig atheïst' verwijst naar Van Zuijlens religieuze opvattingen. Hij was aanhanger van de orthodoxe stroming binnen de Hervormde Kerk; sinds 1680 was hij ouderling. Volgens zijn tegenstanders was zijn vroomheid echter slechts een façade. Ook in andere pamfletten komt dit element terug. In een ander gedicht luidt het:

....och lacie
die eens geraeckt is uit de gratie
en van burgers en van sulcke heeren
die ommegaan in swarte kleren,
hij magh wat spartelen of wat vroeten,
hij staat op bolle en gladde voeten
en die op sulcke suylen staat
seer lightelijc te gronde gaet.

De predikanten waren verdeeld tussen meer vrijzinnigen en meer orthodoxen, die aanhangers van Van Zuijlen waren. In de gedichten werden de vrijzinnigen in bescherming genomen, bij voorbeeld tegen de beschuldiging van socianisme:

Die ons stipts Gods waerheyt leeren
Schelt men voor Sociniaen.

De beschuldiging van socianisme was gebruikelijk om denkbeelden of personen van afwijking van de orthodoxe leer te beschuldigen. Dezelfde dichter keert zich vervolgens tegen de 'pronkluie proponentjes', 'verlicte ventges', die door Van Zuijlen werden geprotegeerd. Elders vinden we de regels:

Gaat Predikanten, troost
Uw' Ouderling, en loost
Veel tranen op zijn wangen.

Religieuze strijd, soms gepaard met oproeren, kwam in de 17e eeuw herhaaldelijk voor in de Republiek, met als grootste uitbarsting de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten tijdens het Bestand. In Rotterdam duurde de godsdienstige verdeeldheid langer en was deze groter dan elders. De remonstranten bleven er talrijk en hun invloed bleef ook binnen het stadsbestuur bestaan. Rechtstreekse betrokkenheid van predikanten bij oproeren kwam meer dan eens voor. Politiek en godsdienst waren in de Republiek niet te scheiden. D.J. Roorda telde tijdens de Orangistische oproeren van 1672 in de Hollandse steden tien predikanten die rechtstreeks tot oproer zouden hebben aangezet.[25] Daarvoor zijn in 1690 geen

25 D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978); Vgl. D.J. Roorda, 'Party and Faction', *Acta historiae Neerlandica* 2 (1967) 188-221.

aanwijzingen, maar wel zouden twee predikanten na het oproer van 5 oktober de stad zijn rondgegaan om op instigatie van het stadsbestuur schuldigen te zoeken of – volgens een andere getuige – juist te 'diverteren' degenen die 'getuigenisse der waarheid' wilden geven.[26]

Het 'liefhebbend hoerevel' refereert aan de elders expliciet genoemde beschuldigingen dat de baljuw een frequent bezoeker was van bordelen en dat hij vrouwelijk dienstpersoneel en gevangenen misbruikte.[27] Al vijf jaar eerder was er een pamflet verschenen over het seksuele leven van Van Zuijlen, 'De balliuw van Rotterdam in zijn hemd'[28], waarin de regels:

Een Spaensse pok-kreng, die zig zelf door ontugt temt
't Is Nyvelt, zijn er luy die hieraen twijf'len mogten?
Zijn eygen vrouw zal 't stuck bewyzen door zijn hemt.

Met andere woorden, de baljuw werd ervan beschuldigd aan syfilis te lijden. Volgens een andere bron zou hij zelfs 'sodomie', homoseksualiteit, tolereren, en mogelijk zelf bedrijven, een delict waarop de doodstraf stond. Constantijn Huygens jr noteerde in zijn dagboek dat de baljuw werd beschuldigd van 'horribele dingen, die men niet konde naer seggen', een verwijzing naar het 'crimen nefandum', zoals sodomie ook wel werd aangeduid.[29] Het overlijden van de baljuw in 1695 leidde weer tot een hausse van schimpdichten en in een gedicht dat toen werd verspreid staan de regels:

Voorstander van 't vervloekte quaat
D'sodomijtsz gelt afkooper.[30]

Het 'geldzuchtig dwingeland' slaat natuurlijk op zijn afpersingspraktijken. Ook deze beschuldiging vinden we in andere pamfletten terug. Zelfs bedelaars waren niet veilig voor Van Zuijlen, ze moesten fors betalen voor een vergunning om te bedelen, zo blijkt uit een strofe uit een voor het lagere volk bestemd lied:

De bedelaers wilt dit verstaen
En mochten niet uyt bidden gaen
Mosten een lootje halen, let wel,
Twaelf stuyvers te betalen.

De wens ook zijn beide zonen aan de galg te zien bundelen komt voort uit het feit dat hij hen op onwettige wijze aan stedelijke functies had geholpen. In andere liederen werd ook zijn vrouw zwart afgeschilderd:

---

26 ARA, HH 5984, 123 en 170.

27 *De waarheyt naakt ten toon gestelt: Behelsende de voornaamste schelmstukken die Jacob van Zuylen van Nievelt, gewesen bailjuw tot Rotterdam bedreven heeft* (Dordrecht; Jacob van Lingen 1690). Plaats en drukker zijn verzonnen; voor zijn komst naar Rotterdam had Van Zuijlen de functie van richter in het graafschap Lingen gehad.

28 'Gedruckt aen de Smeer-Maeze in 't Jaer onses Heeren 1685'.

29 *Journaal van Constantijn Huygens, den zoon* (2 dln.; Utrecht 1876-1877) I, aant. d.d. 28 oktober 1690. Vgl. R.M. Dekker, 'Sexuality and court life in the late seventeenth century: The diaries of Constantijn Huygens, jr., *Eighteenth century life* (te verschijnen). Over sodomie in het algemeen: Theo van der Meer, *'De wesentlijke sonde van sodomie en andere vuyligheden'. Sodomietenvervolgingen in Amsterdam 1730-1811* (Amsterdam 1984).

30 ARA, collectie Van Zuijlen van Nieveld 27, f. 467 v.

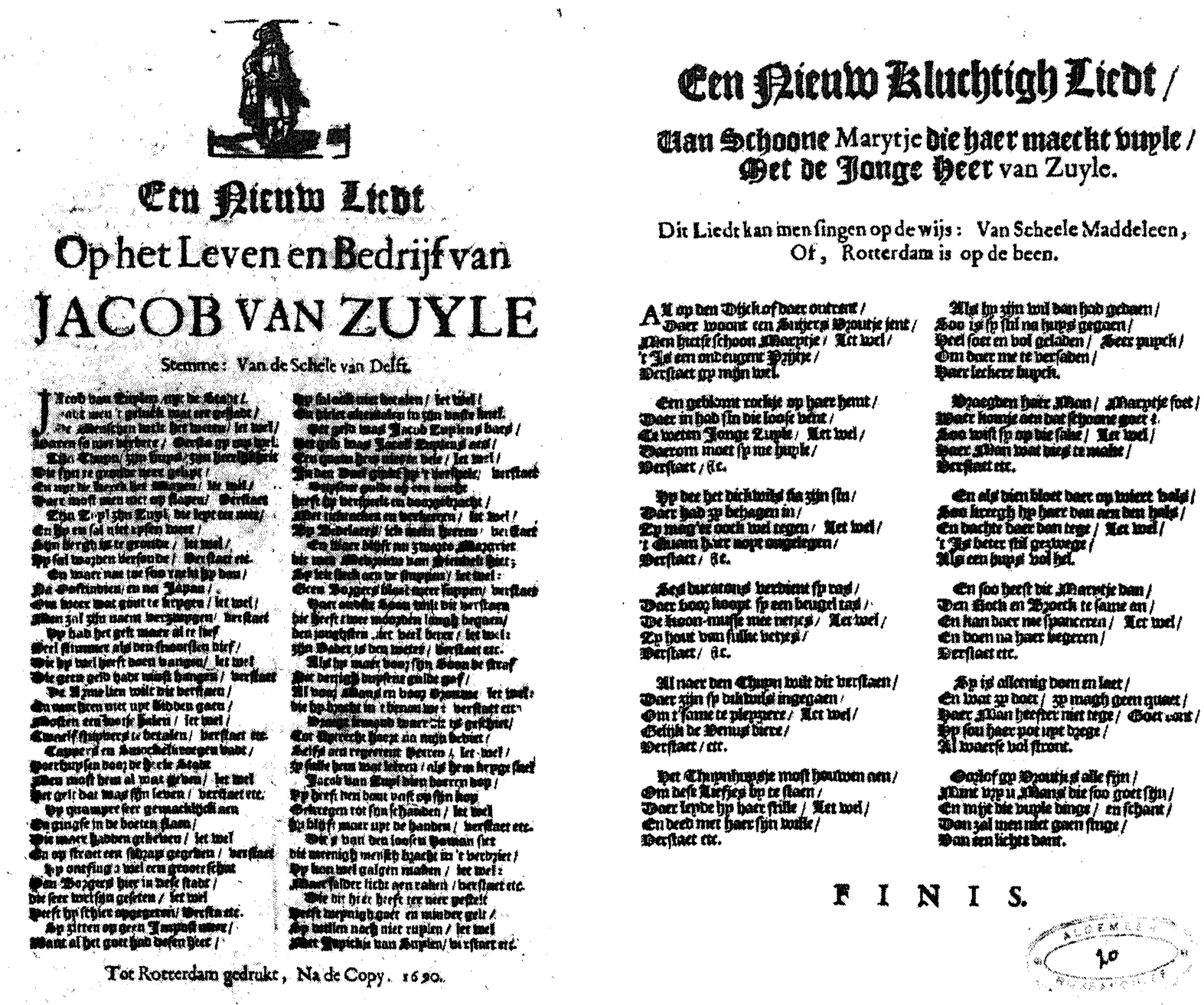

Een Nieuw Liedt
Op het Leven en Bedrijf van
JACOB VAN ZUYLE
Stemme: Van de Schele van Delft.

Tot Rotterdam gedrukt, Na de Copy. 1690.

Een Nieuw Kluchtigh Liedt /
Aan Schoone Marytje die haer maeckt vuyle /
Met de Jonge Heer van Zuyle.
Dit Liedt kan men singen op de wijs: Van Scheele Maddeleen, Of, Rotterdam is op de been.

FINIS.

Afb. 4. Liedjes tegen Jacob van Zuijlen van Nievelt. ARA, Collectie Van Zuijlen van Nievelt.

> Een Tooveres van buyten,
> Gelijckt sy in der daet
> (...) Tot in haer darmen quaet.

De laatste twee regels refereren aan het toen gangbare patriarchale gezagsmodel, waarbij bestuurders als 'vaders' en het volk als 'kinderen' werden beschouwd. In twee regels geeft Mandeville hier de traditionele legitimering van een revolutie: waar vaders falen, mogen kinderen ingrijpen. In andere liedjes wordt het wat simpeler gesteld:

> Jaep Zuylen die moet uyt de Stad
> De soldaten op 't hasepadt
> Hij is een hoerejager/ let wel
> En oock een mensche plager:

In alle gedichten worden het slechte karakter en de schurkenstreken van de baljuw Van Zuijlen bezongen, vaak eindigend met een opwekking daar wat aan te doen. Publieke zonden, zoals zijn corruptie, worden in een adem genoemd met zijn persoonlijke zonden, met name

zijn seksuele escapades. Met andere woorden, de spotdichten weerspiegelen de traditionele opvatting van directe samenhang tussen persoonlijke en publieke deugd. Een gedicht opent bovendien met het leggen van een relatie met de algehele achteruitgang van het land:

> Doen zig de gulde Eeuw, het onderst boven wende,
> Gelyk een wankel Rat, met droefheyd en elende...

De 'Schijnheilig atheïst' past in de lange traditie die het hekeldicht in de Republiek had. In de 16e eeuw was de Opstand tegen Spanje al gepaard gegaan met een grote produktie van hekeldichten en satires. De allegorie van de bijenkorf, die Mandeville gebruikte in de *Fabel van de bijen* kan heel goed geïnspireerd zijn op de bekendste satire uit deze tijd, *Den byencorf der h. Roomsche kercke* van Marnix van St. Aldegonde. Dit in 1569 gepubliceerde pamflet werd in de 16e eeuw elf keer herdrukt en in de 17e en 18e eeuw nog eens twintig keer.[31] Ook later deden politieke en religieuze conflicten de dichtaders herhaaldelijk vloeien. De neerslag in pamflettenverzamelingen en in rechterlijke dossiers getuigt hiervan. Spotdichten werden vaak, net als Luthers stellingen, aangeplakt op de kerkdeur of aan het huis van het slachtoffer. Niet ongebruikelijk was het ze te schrijven op briefjes die men deponeerde in het kerkzakje, in de wetenschap dat ze dan hun weg verder wel vonden.[32] Ook dichters van naam beoefenden het genre. Vondel schreef enkele klassiek geworden hekeldichten in de jaren 1620 toen in Amsterdam de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten hoog was opgelopen. Ze zijn wel beschaafder dan die uit 1690, maar zijn loten aan dezelfde stam.[33] Het collectief schrijven van dit soort gedichten in gezelschap past weer in de Nederlandse rederijkerstraditie die teruggaat tot de late middeleeuwen.

Herhaaldelijk heeft de overheid het maken van paskwillen verboden. In 1601 werd bijvoorbeeld in Den Haag een verbod gepubliceerd om 'libellen, paskwillen, refreinen, liedjes of andere geschriften op personen te maken en dichten en op deuren, ramen of andere plaatsen te plakken, uit te geven, op de straten te werpen, te schrijven en te zingen'. In 1613 werd in Brielle het maken en verspreiden van paskwillen en libellen verboden. In hetzelfde jaar werd te Schoonhoven het verspreiden en zingen van 'disfameuse liedjes' op de belastingpachters verboden. Amsterdam publiceerde in 1649 een verbod op 'fameuse libellen'.[34] Ook de provinciale overheid vaardigde dikwijls plakkaten uit op dit gebied.[35]

Slechts bij uitzondering zijn de teksten van zulke spotliederen bewaard. We zijn van het toeval afhankelijk. Zo zijn enkele van de briefjes met spotdichten die in Dordrecht in 1651

31 Marnix van St. Aldegonde, *Den byencorf der h. Roomsche kercke*, ed. W.A. Ornée en L. Strengholt (Zutphen 1974) 35.

32 Tijdens onrust in Dordrecht in 1651 kwam dit voor. Ook te Groningen in 1772 in de kwestie rond de hoogleraar F.A. van der Marck, zie J. Lindeboom, *Frederik Adolf van der Marck. Een achttiende-eeuwsch leraar van het natuurrecht* ('s-Gravenhage 1947) 90.

33 R.C. Bakhuizen van den Brink, 'Vondel met Roskam en Rommelpot', in: Idem, *Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren* II (Den Haag 1870) 1-86; Zie P. Geyl, 'De dateering van Vondel's roskam', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 30 (1911) 308-313; A. Kluijver, 'Vondel's roskam', *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde* 53, serie A (1922) 311 e.v. Kluijvers stelling dat Vondel klassieke auteurs navolgde is zeker juist, maar daaruit volgt niet zijn conclusie dat het gedicht om die reden weinig te maken heeft met wat er zich in Amsterdam afspeelde.

34 GA Den Haag, OSA 611, f. 173-174; GA Brielle, OSA Keuren 1596-1644, f. 68-69; Streekarchief Krimpenerwaard, OSA Schoonhoven 208, f. 22 v; GA Amsterdam, OSA Keurboek M, keur d.d. 20 mei 1649. Met dank aan H.J. van Rees en H. Roodenburg voor deze verwijzingen.

35 In het *Groot placaetboeck* ('s-Gravenhage 1658 en volgende delen) is via de indices op het trefwoord 'libellen' veel te vinden.

in groten getale in het kerkezakje werden gedoneerd, bewaard gebleven in een dossier van het Hof van Holland. Het tegen een belastingpachter gerichte gedicht dat in 1679 op de kerkdeur van de Oude Kerk te Zaandam werd aangeplakt werd door de predikant in zijn almanak genoteerd.[36]

Inhoudelijk sloten de gedichten uit 1690 aan bij eerdere, ze pasten in het traditionele *discours* van het schimpdicht, waarin beschuldigingen in de seksuele, religieuze en politieke sfeer elkaar in de ogen van tijdgenoten logisch aanvulden. Dezelfde beschuldigingen vinden we bij voorbeeld terug in het hierbovengenoemde Zaanse gedicht uit 1679. Ook daar zou de beschuldigde zich verrijkt hebben ten koste van weduwen en wezen, wordt hij uitgemaakt voor 'schelm', 'uitsuiper' en 'heimelijk hoerjager', en wordt hij genoemd een 'burgerplager'. Ook hier wordt opgeroepen tot plundering:

> Komt Pluto uit u saal, en wilt het ons versetten
> Ofte ghij, dondergod, doet het ons verpletten.

Ook hier aan het einde een bedreiging van de auteur:

> Zoo zal ik mijn aan hem toonen als een beul.

De Hollandse traditie van het hekeldicht laat zich vergelijken met die in Italië, bestudeerd door Peter Burke. Ook daar was het genre, ondanks de schijnbaar grote vormvrijheid, gebonden aan vaste patronen. Ook daar was er een vloeiende overgang van persoonlijke belediging naar politiek protest.[37] Het Nederlands woord 'pasquil', populair in de 17e eeuw, was zelfs rechtstreeks afgeleid van het Italiaans 'pasquillo', naar het beeld Pasquino, waaraan de inwoners van Rome hun schimpdichten ophingen, zoals Hollanders dat deden aan de deuren van kerken en beurzen.

Een typisch Hollands element in het 17e-eeuwse schimpdicht is dat wellicht meer dan in de omringende landen het begrip corruptie centraal stond. Het begrip corruptie kreeg in de Republiek eerder dan elders haar moderne connotatie, ambtenaren werden hier relatief vroeg aan strikte regelgeving gebonden. Het werd hen verboden geschenken aan te nemen of een deel van ambtelijke inkomsten zelf te houden, en hun salarissen werden navenant verhoogd. Dit proces is evident aan te wijzen bij het hoogste publieke ambt, dat van raadpensionaris. Rond 1600 bestond een belangrijke deel van het inkomen van deze functionaris nog uit giften van bij voorbeeld buitenlandse vorsten, in het midden van de 17e eeuw werd het aannemen hiervan streng verboden. Alleen vanwege deze instructie kon raadpensionaris Johan de Witt, in functie sinds 1653, gelden als het toonbeeld van onkreukbaarheid. Tegelijkertijd werden de functionarissen steeds beter gecontroleerd. Tussen 1572 en 1810 werden niet minder dan 143 processen door het Hof van Holland gevoerd tegen van corruptie beschuldigde baljuwen, waarvan Van Zuijlen er één was. Oudere historici zagen dit als bewijs van de grote corruptie die de Republiek zou hebben gekenmerkt, maar het is integendeel een teken van toenemende indamming daarvan, of, beter gezegd, van veranderende opvattingen. Met andere woorden, het ontstaan van een moderne ambtelijke moraal verliep in de Republiek sneller dan elders en dat is terug te vinden in de in 1690 geschreven hekeldich-

36 Zaanlandse Oudheidkamer, Zaandam, Verz. J. Honig 1159.
37 Peter Burke, *Stadscultuur in Italië tussen Renaissance en Barok* (Amsterdam 1988) 121-139.

ten. De voor Europese begrippen strenge moraal moet ook in het denken van Bernard Mandeville zijn weerslag hebben gevonden.[38]

Voor een goed begrip van het Costermanoproer moeten we echter bovendien teruggaan in de geschiedenis van de stad Rotterdam, naar het rampjaar 1672, toen de Republiek werd aangevallen door de gecombineerde krachten van Frankrijk en Engeland. In dat jaar werd prins Willem III dank zij een volksbeweging tot stadhouder gekozen. In de Hollandse steden verloren staatsgezinde regenten hun posities, soms, zoals in Rotterdam, door toedoen van een volksbeweging. Ook in dat jaar werd in Rotterdam de publieke opinie bespeeld door middel van pamfletten. Eén van de drukkers was Johannes Borstius, die toen een zelfde rol speelde als achttien jaar later. De nieuwe regenten beloonden hem met een benoeming tot secretaris van de Weeskamer. Zijn vader, de predikant Jacobus Borstius, speelde eveneens een rol bij het oproer van 1672. Hij had dat al eerder gedaan, tijdens het hiervoor genoemde oproer in Dordrecht in 1651. Ook de benoeming van Van Zuijlen tot baljuw was een gevolg van de nieuwe politieke wind, in zijn geval ging het om rechtstreekse protectie door Willem III. Waarschijnlijk dankte Michael Mandeville zijn officiersplaats in de schutterij in 1673 ook aan feit dat staatsgezinde officieren hun functies hadden moeten afstaan.

In de jaren '80 raakten de Rotterdamse regenten echter opnieuw verdeeld. Eén factie schaarde zich rond Van Zuijlen, de andere rond burgemeester De Mey. Ook Michael Mandeville koos partij. Dat deze zich niet tevreden stelde met zijn praktijk als arts, blijkt uit zijn benoeming tot schepen van Schieland en uit zijn rang van officier in de schutterij. Zijn functie van schepen van Schieland is interessant, want ze werpt licht op de verhoudingen in de stad. In het baljuwschap Schieland, een rechtsgebied buiten de stad, bestond de rechtbank deels uit welgeboren mannen, die werden benoemd door de baljuw en burgemeesters van de stad te samen, en deels uit schepenen, die werden benoemd door de burgemeesters alléén.[39] Zijn functie als schepen dankte Michael Mandeville dus uitsluitend aan protectie van de burgemeesterspartij en hij behoorde dus logischerwijze tot de tegenstanders van Van Zuijlen. De beide Mandevilles moeten hebben beseft dat er in 1690, net als in 1672, aantrekkelijke banen zouden worden verdeeld. In zijn val zou de baljuw ongetwijfeld een aantal van zijn aanhangers meesleuren: schepenen, secretarissen, waarschijnlijk zelfs vroedschapsleden. Wie weet welke carrière er voor de jonge Mandeville was weggelegd? De gebeurtenissen namen echter een andere wending.

Epiloog

Zoals we gezien hebben had het oproer in Rotterdam prompt tot ingrijpen van de provinciale overheid geleid. De Staten van Holland zonden soldaten om te helpen met de ordehandhaving en het Hof van Holland trok de rechtspraak tot zich. Het onderzoek naar de deelnemers leverde weinig op, slechts drie meelopers werden veroordeeld. Het Hof begon ook een proces tegen de voormalige baljuw. Toen ruim een jaar later een veroordeling vanwege ambtsmisbruik onafwendbaar leek, bleek hoe belangrijk relaties waren in de Republiek. Door ingrijpen van prins Willem III werd het proces onttrokken aan het Hof van Holland en verder

38 R.M. Dekker, 'Corruptie en ambtelijke ethiek in historisch perspectief', 116-121.
39 J.H.W. Unger, *De regeering van Rotterdam 1328-1892* (Rotterdam 1892) XXXVI.

gevoerd voor de Hoge Raad, waarop de stadhouder een betere greep had. En inderdaad, in 1692 volgde – zonder enige motivatie – de vrijspraak van Van Zuijlen.

Nadat Van Zuijlen opnieuw in zijn baljuwsambt was bevestigd, vierde hij een groots feest met zijn aanhangers – Constantijn Huygens jr vermeldt het in zijn dagboek.[40] Hij had er volop reden voor. Behalve dat hij in zijn ambt was teruggekeerd, was hem een exorbitant hoge schadevergoeding uitgekeerd. Zijn zoons en schoonzoon kregen lucratieve banen toebedeeld. Maar dat was niet voldoende, Van Zuijlen nam wraak. Zijn grote tegenspeler De Mey en een aantal andere regenten werden uit de vroedschap en andere functies ontslagen. Van Zuijlens gunstelingen namen de opengevallen plaatsen in, de reeds genoemde Johan Steenlack, bij voorbeeld, maakte een bliksemcarrière; hij werd vroedschap en burgemeester. De vele doorgehaalde namen in het ambtenboek van dat jaar geven de omwenteling treffend weer.[41] En ook zijn mindere tegenstanders werden getroffen. Begin 1693 werden er enkele, waaronder dokter Mandeville en de drukker Borstius, zonder proces uit de stad verbannen. Michael Mandeville vestigde zich in Amsterdam, waar hij zes jaar later stierf. In kerkelijk opzicht zegevierden de orthodoxen. Dat had grote gevolgen voor het intellectuele leven in de stad Rotterdam. Onder meer verloor de vrijzinnige Pierre Bayle zijn leerstoel aan de Illustre School van de stad. Een onbedoeld gevolg was dat Bayle zich nu wijdde aan het schrijven van zijn filosofische werken, die later zo'n grote invloed op Mandeville zouden hebben.

Bernard Mandeville was na het oproer in 1690 teruggekeerd naar Leiden, volgens sommigen omdat hij besefte wat teveel in het oog te zijn gelopen. Hij ging weer daadwerkelijk studeren en in 1691 promoveerde hij in de medicijnen. Daarna heeft hij waarschijnlijk een paar jaar door Europa gereisd, ter educatie en ver buiten het bereik van de Hollandse justitie. De reis bracht hem in Engeland waar land, volk en politiek klimaat hem kennelijk zo goed bevielen dat hij er zich definitief vestigde.

Mandeville refereert in zijn latere werken af en toe aan Holland, maar nooit aan de gebeurtenissen in Rotterdam. Wanneer hij terloops schrijft dat zijn vader een 'leading physician at both Rotterdam and Amsterdam' was, is die mededeling weliswaar formeel niet onjuist, maar toch ook niet geheel overeenkomstig de waarheid.[42] Uit zijn Rotterdamse jeugd had hij in elk geval goede lering getrokken. Dat blijkt uit zijn in 1705 in Engeland gepubliceerde gedicht *The grumbling bee-hive*, later omgewerkt tot de *Fabel van de bijen*.

De gedichten die in 1690 in de kring van Mandeville ontstonden, weerspiegelden nog alle de traditionele moraal: ze koppelden persoonlijke zonden aan publieke ondeugden. Vanuit ideeën-historisch perspectief is het daarom niet zo belangrijk of Bernard Mandeville inderdaad de auteur is van 'Schijnheilig atheïst', essentieel is dat hij een actief aandeel had bij het, mogelijk collectief, tot stand komen van dit en andere gedichten. Zeker is dat op dat moment voor hem de 'private vices' van Van Zuijlen beslist geen 'public benefits' waren. Waarom werden de zonden die Mandeville in de 'Schijnheilig atheïst' bestreed, vijftien jaar later door hem geprezen? De reden is simpel: de praktijk had bewezen dat misdaad loont, dat de grootste boef aan het langste eind trekt. Baljuw Van Zuijlen, de verpersoonlijking van het kwaad, was uiteindelijk de grote overwinnaar geworden, zijn moralistische tegenstanders hadden het onderspit gedolven. De les van 1690 was echter gecompliceerder dan ze op het eerste gezicht lijkt. Het was – wat er in de pamfletten ook geschreven mocht zijn – geen strijd tussen goed en kwaad. Bij nadere beschouwing blijkt dat de tegenstanders van

40 *Journaal Huygens* II, 137, aantekening d.d. 18 oktober 1692.
41 GA Rotterdam, OSA 800.
42 Kaye, *The fable of the bees*, II, 384.

Van Zuijlen zelf allerminst brandschoon waren. Drukker Borstius, bijvoorbeeld, was in 1676 beticht van het verduisteren van collectegelden voor het Weeshuis en ook burgemeester De Mey was in duistere zaken verwikkeld.[43] Met andere woorden, uiteindelijk handelde iedereen uit eigenbelang.

Het Costermanoproer vormde voor de familie Mandeville het abrupte einde van haar sociale weg opwaarts. Dat kan ertoe hebben bijgedragen dat Bernard zich in het buitenland heeft gevestigd. Belangrijker nog is dat zijn persoonlijke ervaring het pessimisme dat Mandeville later ten aanzien van de menselijke natuur tentoonspreidde beter begrijpelijk maakt. De gebeurtenissen van 1690 hebben in zijn Engelse werk ongetwijfeld doorgewerkt. Om uit te maken in welke mate en op welke wijze zou echter een grondige bestudering daarvan in het licht van deze nieuwe gegevens nodig zijn. Directe referenties zijn er niet te vinden, op één uitzondering na. Het betreft een passage uit de *Free thoughts on religion, the church and national happiness* uit 1720, waarin Mandeville de rechtssystemen van verschillende landen vergelijkt. Holland komt er slecht af: 'In Holland hebben de magistraten van elke stad in veel zaken een volstrekte macht, en men ziet daar menschen met de dood straffen, zonder dat zij publijk zijn terecht gestelt'.[44] Het citaat komt uit de Nederlandse vertaling die in 1723 in Amsterdam verscheen. Via een omweg kon Mandeville dus toch nog zijn mening in ons land verkondigen. Belangrijker is echter dat zijn rol bij het Costermanoproer één van de paradoxen in zijn werk beter begrijpelijk maakt: ondanks al zijn pessimisme bleef Mandeville de moralist van de 'Schijnheilig atheïst'.

43 H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam* (4 dln.; Zaltbommel 1974) I, 262.

44 B. M[andeville], *Onpartydige gedachten over de godsdienst, de kerk en des volks geluk* (Amsterdam: Janssoons van Waesberghe, 1723) 423. Met dank aan Peter Altena voor deze verwijzing. De vertaling is ten onrechte toegeschreven aan Justus van Effen, die het werk wel in het Frans vertaalde (*Pensées libres sur la réligion, l'église et le bonheur de la nation* ('s-Gravenhage: Gebroeders Vaillant en N. Prévost, 1722). P.J. Buijnsters, *Justus van Effen (1684-1735). Leven en werk* (Utrecht 1992) 186-190, 346. De receptie van Mandeville in Nederland is een aparte studie waard.